

connexions

Dret a estimar, dret a ser: consolidació dels drets de les persones LGBTI com a drets humans

vista prèvia >

«Gay rights are Human rights». Aquesta proclama pot resultar òbvia, però respon a la lluita de dècades del moviment LGBTI per aconseguir que estimar lliurement no sigui un delicta. La mobilització pel reconeixement, social i legal, i per la igualtat no s'ha acabat, ja que la LGTBIfòbia segueix persistint fins i tot en aquells països avançats i que tenen legislacions amb tendència a la defensa dels drets d'aquest col·lectiu.

Ton Mansilla

Advocat especialitzat en Drets Humans i activista LGBTI

@TonMansilla

La situació del col·lectiu de persones lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals (LGBTI) ha experimentat un canvi global de paradigma durant els últims temps. Mentre que les persones amb orientacions sexuals i identitats de gènere no heteronormatives han estat històricament víctimes de vulneracions sistemàtiques de drets humans, en els últims anys hem presenciat l'aprovació de lleis per part d'un considerable nombre d'estats que reconeixen i protegeixen els drets d'aquesta comunitat. A nivell internacional, s'han desenvolupat instruments amb l'objectiu de garantir els drets humans de totes les persones, amb independència de la seva orientació sexual o la seva identitat de gènere. Així mateix, l'aplicació igualitària dels drets humans en relació al col·lectiu LGBTI ha estat reconeguda per diferents organismes a nivell global.

La inclusió dels drets de les persones LGBTI en el sistema internacional de drets humans és quelcom considerablement recent, i fins i tot pot arribar a sonar encara com a quelcom estrany en algunes regions del planeta. Si bé els drets LGBTI com a tals han estat considerats com

a categoria autònoma en les últimes dècades, en realitat no són més que un retorn a la concepció original dels «drets humans, ja que deriven dels anomenats drets de primera generació»: dret a la llibertat d'expressió i associació, dret a la intimitat, dret a la no discriminació...¹ D'aquesta manera, quan parlem de drets LGBTI, no estem davant d'una «categoria nova» de drets, sinó de l'aplicació igualitària —sense discriminació per raó d'orientació sexual o identitat de gènere— dels drets humans reconeguts des de fa dècades en els tractats internacionals.

Tot i la vital importància de les relacions sexuals i afectives en la vida de les persones, i el rol essencial del gènere en relació a la identitat humana, els drets LGBTI han estat sistemàticament ignorats en el moviment internacional dels drets humans fins fa ben poc. No obstant, el reconeixement d'aquests drets ha experimentat un avanç considerable en un breu lapse de temps, tot obrint-se camí en el marc internacional de protecció de drets humans en diferents nivells.

1 HEINZE, *Sexual Orientation, a human right*.

Sens dubte, la pedra angular de la protecció dels drets LGBTI a nivell internacional són els Principis de Yogyakarta. Aquests principis, elaborats a la ciutat indonèsia homònima al 2006, van suposar un reconeixement de l'existència de greus vulneracions de drets humans basades en l'orientació sexoafectiva o la identitat de gènere de les persones arreu del món.² Aquests principis plasmen a la perfecció la idea que els drets LGBTI no són més que una aplicació de les categories clàssiques de drets humans, sense fer distincions ni discriminacions basades en les identitats no heteronormatives. Així doncs, més que una nova declaració de drets, aquests principis estableixen com s'han d'aplicar els drets humans ja reconeguts en relació a les persones LGBTI. És a dir, els principis de Yogyakarta no creen noves categories de drets: simplement estableixen l'aplicació dels drets humans —ja reconeguts i protegits— en relació a l'orientació sexoafectiva i la identitat de gènere. I ho fan en base a allò ja establert en diferents tractats internacionals i regionals, la jurisprudència dictada en la matèria

2 O'FLAHERTY, «The Yogyakarta Principles at Ten».

Els principis de Yogyakarta van suposar un reconeixement de l'existència de greus vulneracions de drets humans basades en l'orientacióosexual o la identitat de gènere

i les pràctiques dels estats. I és que el reconeixement dels drets LGBTI a nivell global ha trobat un gran aliat en els avenços duts a terme a nivell estatal.

Cadascun dels 29 Principis de Yogyakarta conté una declaració legal, la seva aplicació en relació a la orientació sexual i identitat de gènere, i una clarificació de les obligacions dels estats respecte a aquesta qüestió. A tall d'exemple, el cinquè principi ens recorda el contingut general del dret a la seguretat personal, i estableix que els estats tenen l'obligació d'adoptar totes les mesures necessàries per prevenir tota forma de violència i maltractament motivada per l'orientació sexual o identitat de gènere, i a prestar la protecció necessària. D'aquesta manera, els Principis de Yogyakarta concreten en què s'hauria de traduir el dret a la seguretat personal en el cas específic de les persones LGBTI.

Si bé és cert que aquest document no té força vinculant —ja que no és un tractat internacional— cal posar en consideració que compta amb l'autoritat d'haver estat redactat per experts internacionals en la matèria.

Els Principis de Yogyakarta estan orientats, per tant, a clarificar les obligacions internacionals dels estats, ja que són els principals responsables de la protecció dels drets humans; i van dirigits a totes les institucions i autoritats estatals: governs i els seus departaments, cossos policials, aparell judicial, administracions públiques... Però els destinataris dels Principis de Yogyakarta no es limiten a les autoritats estatals: aquest document està destinat també a servir d'ajuda als organismes internacionals, i a ser un recurs per a les activistes en la seva lluita. És important recordar que els Principis no són un simple desideràtum, sinó un reflex del que estableix el dret internacional referit als drets humans. Aquest fet proporciona una base sòlida per efectuar reclamacions davant dels estats, ja que com que es tracta de drets humans ens trobem davant d'autèntiques obligacions internacionals.³

3 QUINN, «An Activist's Guide to the Yogyakarta Principles».

Les Nacions Unides: una assignatura pendent

Una fita històrica en relació als drets de les persones LGBTI va ser al 1994 quan el Comitè de Drets Humans de la ONU va aprovar una resolució en el cas Toonen contra l'estat d'Austràlia. En la resolució, el Comitè establia que les lleis que criminalitzaven l'homosexualitat —com les encara vigents avui en dia a 72 països del món— suposaven una intromissió desproporcionada al dret a la privacitat, reconegut en el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics. En aquesta mateixa resolució històrica, el Comitè va declarar que la categoria de «sexe» en les clàusules antidiscriminatòries d'aquest pacte internacional s'havia d'interpretar en el sentit que també incloïa l'orientació sexual.

Tot i aquest significatiu avenç en la dècada de 1990, avui en dia els drets LGBTI segueixen sent una gran assignatura pendent en el si de les Nacions Unides. Actualment, no hi ha referències específiques a l'orientació sexual ni a la identitat de gènere en cap dels principals tractats de drets humans de l'ONU.

Actualment no hi ha referències específiques a l'orientació sexual ni a la identitat de gènere en cap dels principals tractats de drets humans de l'ONU

Tanmateix, no són pocs els autors que consideren que el sistema de protecció internacional de drets humans no està limitat a aquells grups específicament mencionats en els instruments internacionals. La flexibilitat ha demostrat ser un dels elements clau del sistema internacional de drets humans, i ha permès incloure grups minoritaris i vulnerables en l'àmbit d'aplicació dels tractats internacionals sense necessitat de modificar-los ni de crear «noves categories de drets».⁴ Al cap i a la fi, les persones LGBTI han estat objecte de contínues vulneracions de drets humans i d'hostilitat social i política durant la major part de la història, una persecució com a mínim comparable amb la patida per altres minories relacionades amb la raça, la religió o l'ètnia. Es pot afirmar que aquest fet hauria de justificar el reconeixement de l'orientació sexual i la identitat de gènere com a categoria vulnerable especialment protegida pel sistema internacional de drets humans, de la mateixa forma que ho estan els membres d'altres minories.

Tot i no comptar amb una referència explícita en els tractats internacionals, la protecció dels drets de les persones LGBTI en el context de l'ONU ha avançat en els últims anys. Per exemple, el 2011, el Consell de Drets Humans va dictar la seva primera resolució en relació a «drets humans, orientació sexual i identitat de gènere».⁵ Així mateix, l'Alt Comissionat de les Nacions Unides pels Drets Humans publicava al 2012 una guia sobre drets LGBTI anomenada «Nascuts lliures i iguals: orientació sexual i identitat de gènere en el dret internacional dels drets humans». Aquesta guia estableix les obligacions principals dels estats en relació a les persones LGBTI. Resulta especialment significatiu que l'Alt Comissionat s'inspirés en la coneguda expressió que dona inici a la Declaració Universal de Drets Humans —«Tots els éssers humans neixen lliures i iguals en dignitat i drets»— per donar un títol a la guia esmentada.

Europa, pionera en drets LGBTI

Les primeres lleis de l'era moderna que garanteixen que tothom tingui dret a accedir al matrimoni, sense cap discriminació a les parelles del mateix sexe, van veure la llum al vell continent. Bèlgica, l'Estat espanyol o els Països Baixos es col·locaven a l'avantguarda del reconeixement dels drets LGBTI amb l'aprovació de les lleis esmentades, a principis del segle XXI. En l'actualitat, no només el dret al matrimoni s'ha vist reconegut a gran part del territori europeu, sinó que Europa ha estat escenari de significatives conquestes de drets per al col·lectiu LGBTI. Avui en dia setze estats europeus garanteixen el matrimoni igualitari, dinou permeten l'adopció a parelles del mateix sexe i 42 compten amb instruments legals diversos per fer front a la discriminació per LGBTIfòbia.

Aquest avenç a nivell estatal s'ha vist reflectit en òrgans judicials supranacionals com el TEDH. Situat a Estrasburg i encarregat d'interpretar la Convenció Europea de Drets Humans, ha desenvolupat un cos jurisprudencial significatiu en

4 O'FLAHERTY, «Sexual orientation and gender identity».

5 ONU. Resolució del Consell de Drets Humans de l'ONU 17/19, «Human rights, sexual orientation and gender identity».

La flexibilitat ha demostrat ser un dels elements clau del sistema internacional de drets humans, i ha permès incloure grups minoritaris i vulnerables en l'àmbit d'aplicació dels tractats

relació als drets LGBTI. Sentències històriques com les de Dudgeon al Regne Unit o Norris contra Irlanda van marcar un abans i un després en la despenalització definitiva de les relacions homosexuals al continent europeu en plena dècada de 1980.⁶ En relació al dret a la privacitat, el Tribunal d'Estrasburg ha reconegut que també inclou el dret a establir i desenvolupar relacions amb altres persones, sense interferències injustificades. Això va suposar un veritable avenç en una època en què els drets LGBTI tot just començaven a guanyar força a nivell europeu.⁷

⁶ Abans que el Tribunal d'Estrasburg pronunciés les referides sentències, tant al Regne Unit com a Irlanda existien lleis que criminalitzaven alguns actes sexuals entre persones del mateix sexe. En ambdós casos, van ser ciutadans que, a títol individual, van demandar als seus respectius estats per l'existència i aplicació de les mencionades lleis, després que els tribunals domèstics desestimessin les seves peticions. El Tribunal Europeu de Drets Humans va considerar que la criminalització de les relacions homosexuals vulnerava el dret a la vida privada, garantit en l'article 8 de la Convenció Europea de Drets Humans, atès que interferia de manera continuada en la vida privada de les persones mitjançant una amenaça de detencions i acusacions.

⁷ Com mostren els casos «Niemietz» contra Alemanya i «Brüggenmann i Scheuten» contra Alemanya.

Avui en dia, però, el TEDH es troba davant d'un important impediment per a avançar en l'harmonització dels drets de les persones LGBTI en tots els països europeus. Això és degut a l'anomenada «doctrina del marge d'apreciació» dels estats: quan el tribunal considera que no hi ha suficient quòrum a nivell europeu quant a la interpretació d'un determinat dret, deixa que els estats decideixin sobre l'aplicació pràctica d'aquest. Aquest ha estat el cas del matrimoni igualitari: el Tribunal d'Estrasburg ha considerat en diverses sentències que no hi ha un quòrum suficient entre els països europeus com per declarar que la Convenció Europea de Drets Humans obliga tots els estats membres a aprovar lleis que permetin el matrimoni entre persones del mateix sexe. Això es tradueix, a la pràctica, en el fet que una minoria present de ciutadans a tot el continent europeu —les persones LGBTI— només veurà reconeguts els seus drets si una majoria d'estats així ho consideren oportú.

Tot i així, l'activisme LGBTI confia en el fet que una altra famosa doctrina del tribunal, concretament la del principi «d'interpretació evolutiva»

dels drets de la Convenció, acabarà fent decantar el tribunal per obligar tots els països europeus a garantir per llei el matrimoni igualitari. Precisament aquest principi va contribuir a una històrica sentència del tribunal en relació als drets de les persones trans, la del cas de «Goodwin» contra el Regne Unit, que obligava l'Estat a permetre a les persones trans a canviar el seu nom als registres públics d'acord amb el gènere sentit.

Sens dubte, serà necessari que continuï la tendència als països europeus cap al progressiu reconeixement dels drets LGBTI per acabar forçant el Tribunal d'Estrasburg a homogeneïtzar aquests drets a tot el continent.

Amèrica com a bressol de les noves conquestes de drets

El 9 de gener del 2018, a instància de Costa Rica, la Cort Interamericana de Drets Humans (CIDH) va dictar una històrica opinió consultiva en què considerava que els països que reconeixen la seva jurisdicció hauran d'aprovar lleis que garanteixin l'accés al matrimoni igualitari, i també a garantir el re-

El Tribunal d'Estrasburg ha considerat en diverses sentències que no hi ha quòrum suficient entre els països europeus com per obligar els estats membres que permetin el matrimoni entre persones del mateix sexe

coneixement jurídic de les identitats de gènere de les persones trans. Si bé és cert que es tracta d'una opinió consultiva sense efectes vinculants, la CIDH estableix quines mesures administratives, legislatives i judicials haurien d'emprendre els estats que es troben sota la seva jurisdicció per tal de donar compliment a la decisió.⁸

Es fa difícil comparar la realitat sociojurídica del continent americà amb la del continent europeu. Si bé Europa va ser pionera quant al matrimoni igualitari, alguns països americans com l'Argentina i el Canadà també ho van ser, i avui dia les parelles del mateix sexe es poden casar a la majoria de països del continent, incloent la totalitat dels EUA. Tanmateix, és raonable argumentar que el reconeixement del matrimoni igualitari per part de la CIDH suposa la culminació d'un sòlid llegat progressista d'aquest tribunal. En anteriors ocasions, la Cort havia dictat importants resolucions que condemnaren estats com Colòmbia per no reconèixer una pensió al supervi-

vent d'una parella del mateix sexe; o a Xile, per privar a una mare lesbiana de la custòdia dels seus fills.⁹

Precisament, la Cort es basa en la seva pròpia jurisprudència —segons la qual es prohibeix la discriminació per raó d'orientació sexual o identitat de gènere per a efectuar la següent consideració històrica: resulta estigmatitzant el fet de crear una institució diferent al matrimoni per a les persones del mateix sexe, discriminant-les respecte a les parelles heterosexuales.¹⁰

El costat fosc de la visibilitat i l'empoderament

Tanmateix, aquest ràpid progrés en el reconeixement i visibilitat del col·lectiu també ha tingut el seu costat fosc. Mentre que esdevenir més visibles i reconeguts a nivell legal ha implicat un canvi positiu en la percepció social de les persones LGBTI, també ha pro-

vocat reaccions contràries. En alguns països, això s'ha traduït en una persecució encara més brutal per part de les autoritats: 72 països criminalitzen avui en dia l'homosexualitat, vuit dels quals amb la pena de mort. En d'altres, l'augment de la visibilitat i el reconeixement ha implicat reaccions violentes per part d'alguns individus, seguint el patró dels delictes d'odi. L'organització Internacional LGBTI Association (ILGA-Europe) ha reconegut que els delictes d'odi suposen una de les preocupacions principals per a la comunitat LGBTI a nivell europeu.¹¹ De fet, una enquesta publicada per la European Union Agency for Fundamental Rights [Agència Europea de Drets Fonamentals] (FRA) al 2012 apuntava que un 26% de les persones LGBTI enquestades havien estat atacades o amenaçades en els últims cinc anys, mentre que el 66% dels enquestats manifestaven tenir por de donar-se la mà amb la seva parella del mateix sexe. En el cas dels homes, aquest percentatge s'enfilava fins a un 75%.¹²

El missatge implícit en els incidents homofòbics, bifòbics, i transfòbics

8 «Histórico empujón de la Corte Interamericana de Derechos Humanos al reconocimiento de la identidad de género y al matrimonio igualitario en América».

9 «América adelanta a Europa en derechos LGTBI. Por qué la decisión histórica de la Corte Interamericana no ha llegado aún al continente europeo?».

10 CORTE INTERAMERICANA DE DERECHOS HUMANOS, «Opinión consultiva sobre la identidad de género y no discriminación para parejas del mismo sexo».

11 ILGA EUROPE. «Hate crime and hate speech».

12 FRA. «EU LGBT Survey Technical Report».

Per la Cort Interamericana de Drets Humans resulta estigmatitzant el fet de crear una institució diferent al matrimoni per a les persones del mateix sexe

no és altre que el de la negació del dret de la víctima a ser reconeguda i respectada com a igual, i suposa una greu amenaça a l'avenç dels drets LGBTI a nivell global. Sens dubte, la lluita contra l'odi constitueix un dels principals reptes del col·lectiu LGBTI arreu del món, també en els països més garantistes.

El dret a l'asil: refugiats LGBTI

Estem assistint a un procés de polarització mundial en relació als drets de les persones LGBTI. Concretament, podem observar com es formen dos blocs de països: aquells que entenen els drets d'aquest col·lectiu com a drets humans i avancen progressivament cap a la seva protecció i garantia; i aquells que —tal vegada en un intent de marcar diferències amb els primers— reprimeixen cada vegada amb més duresa les persones amb una orientació sexual o identitat de gènere no heteronormativa. Des del moment en que l'homosexualitat està criminalitzada en 72 països, i perseguida a nivell social en tants altres, el dret a l'asil i la protecció internacional de les persones LGBTI hauria de ser una

prioritat en l'agenda de defensa dels drets humans.

Tot i que encara hi ha molt per fer a l'hora de protegir les persones LGBTI que són perseguides en els seus països d'origen, la pràctica de les autoritats nacionals i internacionals en aquesta matèria ha evolucionat positivament en les últimes dècades. Diversos tribunals estatals i internacionals, i també organismes com l'Alt Comissionat de les Nacions Unides per als Refugiats (ACNUR), han interpretat de forma àmplia les disposicions internacionals que regulen el dret a l'asil per tal d'incloure aquelles persones que són perseguides per la seva orientació sexual o identitat de gènere. Així mateix, l'escassa jurisprudència i literatura jurídica dedicada a aquest tema ha vist gradualment augmentat el seu volum en els darrers temps.

Per altra banda, la violència homòfoba, bifòbica i transfòbica segueix augmentant a moltes parts del món. Actualment, la situació del col·lectiu LGBTI en llocs com Txetxènia és més que pertorbadora. Davant d'aquesta situació, les regions del món que entenen els drets d'aquest col·lectiu

com a drets humans, tenen el deure moral d'esdevenir un port segur per a tota aquella gent que pateix greus vulneracions dels seus drets per ser qui són o estimar a qui estimen. Mentre que aquesta actitud s'està estenent a diferents països europeus, no és menys cert que els sol·licitants d'asil LGBTI moltes vegades han de suportar noves formes d'homofòbia, bifòbia o transfòbia quan arriben, per exemple, a territori continental per a demanar asil. Segons apunta un estudi de la Vrije Universiteit d'Àmsterdam, una de les causes d'aquesta situació és la manca d'una interpretació homogènia a nivell europeu dels estàndards internacionals en relació als sol·licitants d'asil per LGBTIfòbia.¹³ Recau en els estats europeus, doncs, la responsabilitat d'harmonitzar les seves regulacions en aquest sentit.

De la mateixa manera, els estats més proclius a protegir els drets de les persones LGBTI haurien de modificar les seves pràctiques i legislacions per tal d'adaptar-les

¹³ JANSEN i SPIJKEBOER, *Fleeing Homophobia: asylum claims related to sexual orientation and gender identity in Europe*.

El desenvolupament d'un enfocament més protector i garantista davant les sol·licituds d'asil per raó LGBTI avui dia és, principalment, una qüestió d'humanitat i de dignitat col·lectiva.

als estàndards internacionals en relació a persones refugiades LGBTI. Per exemple, tal com han requerit l'ACNUR i diversos tribunals internacionals, els estats haurien de formar les seves autoritats d'asil en temes LGBTI, i actualitzar les seves bases d'informació sobre la situació d'aquest col·lectiu arreu del món, amb l'objectiu d'adoptar una política molt més garantista en relació a les sol·licituds d'asil d'aquelles persones que són perseguides per la seva orientació sexual o identitat de gènere. Per altra banda, cal adoptar mesures per tal de prevenir que aquestes persones tornin a ser víctimes de violència o discriminació un cop es troben ja en el país on demanen asil.

El sistema de protecció internacional de les persones refugiades és, al cap i a la fi, un reconeixement formal i oficial d'un principi universal i etern: aquell que ens obliga a obrir les portes i oferir un refugi a aquells qui ho necessitin. El desenvolupament d'un enfocament més protector i garantista davant les sol·licituds d'asil per raó LGBTI avui dia és, principalment, una qüestió d'humanitat i de dignitat col·lectiva. ■

■ Bibliografia

«América adelanta a Europa en derechos LGTBI. Por qué la decisión histórica de la Corte Interamericana no ha llegado aún al continente europeo?» [en línea]. A *Dos manzanas*, 17 de gener del 2018. Disponible a: <www.dosmanzanas.com>.

CORTE INTERAMERICANA DE DERECHOS HUMANOS. «Opinión consultiva sobre la identidad de género y no discriminación para parejas del mismo sexo» [en línea]. A *Corte Interamericana de derechos humanos de 9 de gener del 2018*. Disponible a: <www.corteidh.or.cr>.

FRA. «EU LGBT survey» [en línea]. A *European Union Agency for Fundamental Rights*. Disponible a: <www.fra.europa.eu>.

HEINZE, Eric. *Sexual Orientation, a human right*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1995.

«Histórico empujón de la Corte Interamericana de Derechos Humanos al reconocimiento de la identidad de género y al matrimonio igualitario en América» [en línea]. A *Dos manzanas*, de 12 de gener del 2018. Disponible a: <www.dosmanzanas.com>.

ILGA EUROPE. «Hate crime and hate speech» [en línea]. A *LGBTI equality and human rights in Europe and Central Asia*. Disponible a: <www.ilga-europe.org>.

JANSEN, Sabine; i SPIJKERBOER, Thomas. *Fleeing Homophobia: asylum claims related to sexual orientation and gender identity in Europe*. Amsterdam: Coc Nederland i Vrije Universiteit Amsterdam, 2011.

O'FLAHERTY, Michael. «Sexual orientation and gender identity», a MOECKLI, Daniel; SHAH, Sangeeta; i SIVAKUMARAN, Sandesh (eds). *International human rights law*. Oxford: Oxford University Press, p. 313, 2014.

O'FLAHERTY, Michael. «The Yogyakarta Principles at Ten», A *Nordic Journal of Human Rights*, núm. 33 (4), p. 281, 2015.

ONU. «Human rights, sexual orientation and gender identity» [en línea]. A *Resolució del Consell de Drets Humans de l'ONU 17/19*, de 14 de Juliol de 2011, Disponible a: <www.documents-ddsny.un.org>.

QUINN, Sheila. «An Activist's Guide to the Yogyakarta Principles» [en línea]. A *The principles in action*. Disponible a: <www.ypinaction.org>.

TRIBUNAL EUROPEU DE DRETS HUMANS. «Brüggemann i Scheuten contra Alemanya» —App. núm. 6959/75—, 12 de juliol de 1977 [en línea]. Disponible a: <www.globalhealthrights.org>.

TRIBUNAL EUROPEU DE DRETS HUMANS. «Dudgeon contra Regne Unit» —App núm. 7525/76—, 22 d'octubre de 1981 [en línea]. Disponible a: <www.hudoc.echr.coe.int>.

TRIBUNAL EUROPEU DE DRETS HUMANS. «Goodwin contra Regne Unit» —App. núm. 17488/90—, 27 de març de 1996 [en línea]. Disponible a: <www.legaltoday.com>.

TRIBUNAL EUROPEU DE DRETS HUMANS. «Niemietz contra Alemanya» —App. núm.

13710/88—, 16 de desembre de 1992 [en línea]. Disponible a: <www.es.scribd.com>.

TRIBUNAL EUROPEU DE DRETS HUMANS. «Norris contra Irlanda» —App. núm.10581/83—, 26 d'octubre de 1988 [en línea]. Disponible a: <www.hudoc.echr.coe.int>.